

Klestenitz Tibor

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása és a vallásos népszerűség ügye

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1888-ban jött létre. Fő célkitűzése az alapszabály meghatározása szerint a tudományos irodalom, különösen az egyháztörténet művelése, valamint „a nép között az erkölcsi s vallásos irányú közhasznú olvasmányok terjesztése és egyházközségi könyvtárak létrejöttének előmozdítása” volt.¹ Az egyesület rövid idő alatt a korabeli egyházi közélet egyik meghatározó intézményévé fejlődött.²

A protestáns egyháztörténet-írásban jól ismert a társaság szervezése során kitört vita: a tiszántúli református egyházkerület képviselői az unitárius felekezet kizárását követelték, amelyet hitelvi megfontolásokra hivatkozva nem akartak protestánsként elismerni. Az esetet a kortársak nagy része megütközéssel fogadta, és a Tiszántúlon népszerű, úgynevezett ortodox református teológiai irányzat antiliberális musát, esetleg a Debrecen befolyásának csökkenésétől való félelmet sejtették a háttérben.³ Jelen tanulmány egy másik tényező szerepét vizsgálja meg: azt, hogy a társaság alapítását megelőző és kísérő vitákban milyen összefüggésekben jelent meg a vallásos népirodalom és népszerűség kérdése.

Az alapítás ötlete: tervezetek és célkitűzések

Az 1880-as években a magyarországi protestáns nyilvánosság számos válságtünetet érzékelt. A vallásosság hanyatlása, a hitközöny növekedése egyre szembe-tűnőbbé vált a társadalom minden rétegében, ezért sürgős feladatként jelentkezett az egyházi kommunikáció megújítása.⁴ Ráadásul az örök versenytárs katolikus

¹ *Emlékkönyv a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1899. szeptember 20-án Debreczenben tartott harmadik nagygyűléséről*, szerk. Szóts Farkas, Bp., Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1899, 74.

² LÁSZLÓ Ferenc, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története = Reformátusok Budapesten II.*, szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1325–1326.

³ ZOVÁNYI Mihály, *A magyarországi protestantismus története 1895-ig II.*, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2004, 281–282.

⁴ KÓSA László, *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén = Uő, Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica, 1993, 107; KLESTENITZ Tibor, *„Amit fülbe*

egyház ekkor már megtette az első lépéseket ezen az úton, és úgy tűnt, hogy a protestánsoknál jóval sikeresebben volt képes megszólítani saját híveit. Ennek fontos eszközét jelentette a Szent István Társulat működése, amely az értelmiséget és a szélesebb néprétegeket egyaránt igyekezett ellátni katolikus szellemiségű olvasnivalóval.⁵ A protestánsok problémáihoz a széttagoztság is hozzájárult, hiszen az egységes egyházszervezet a reformátusoknál és az evangélikusoknál is csak a 19. század végén jött létre, az egyházkerületek ezért csak laza együttműködést folytattak egymással; továbbá a lelkeszi kart a különböző teológiai irányzatok közötti viták is erőteljesen megosztották.⁶ 1877 végén a fővárosban megjelenő, országos súlyú hetilap, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője általánosan elismert igazságként írt arról, hogy a protestantizmus régebben erős fegyverekkel bírt a szószékek és az iskolai katedrák formájában, viszont ma már „nem a fényes szónoklatok, hanem a sajtótermékek uralkodnak” a lelkek felett. A szerző örömmel üdvözölte a teológiai szakirodalom jelentékeny fejlődését, de annál szomorúbban konstataulta, hogy a világiak számára készülő vallásos irodalom terén még igencsak szűk a választék. Jó példaként a katolikus vállalkozásokat említette, és azt remélte, hogy a református egyházkerületek közötti együttműködés szervezeti kereteinek megteremtése után megvalósulhat a szorosabb összefogás az evangélikusokkal és az unitáriusokkal, közös erőfeszítéseikkel pedig idővel megszülethet majd a „hatalmas protestáns népsajtó”.⁷

A probléma már évtizedekkel azelőtt is foglalkoztatta az egyházi nyilvánosságot – olyannyira, hogy Révész Imre debreceni református lelkész 1863-ban a Helytartótanácsnál megkísérelt alapszabályt engedélyeztetni egy jövőendő protestáns irodalmi társaság számára⁸ – és később is folyamatosan felbukkant a napirenden. 1884-ben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain központi egyesület szervezését javasolták – kifejezetten a Szent István Társulat mintájára –, és sürgették, hogy a református közalap felhasználásával hozzanak létre a fővárosban egy állandó sajtóterméket a protestáns tömegek számára.⁹ Néhány héttel később Farkas József, a budapesti teológiai akadémia tanára indítványozta, hogy a református egyház mint testület tegyen végre lépéseket, és hozzon anyagi áldozatot a haladás érdekében. Ő nem elsősorban a közalapra számított volna, hanem külön társulat alapítását és gyűjtések szervezésével való feltőkésítését ajánlotta, elsősor-

súgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek”. A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867–1890 = Magyar Könyvszemle, 138(2021), 554–570.

⁵ A Társulat történetéről ld. MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998.

⁶ Kovács Ábrahám, *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L’Harmattan, 2010.

⁷ FARKAS József, *A sajtó és hazai protestantizmusunk = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. december 23., 1608–1610.

⁸ RÉVÉSZ Kálmán, *Az Irodalmi Társaság múltjából = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. május 15., 613.

⁹ BÜDSZENTMIHÁLYI, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. május 18., 632.

ban nyugat-európai és amerikai példákra hivatkozva.¹⁰ Szóts Farkas, a budapesti teológia tanára szintén egy társulatra bízta volna az egyházi irodalom és a népies vallásos iratok kiadásának fellendítését.¹¹

A cselekvésre 1886-ban érett meg az idő. Czelder Márton kecskeméti református lelkész vetette fel saját lapjában, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* július–augusztusi számában egy protestáns tudományos irodalmi társulat szervezését: „Midőn a római katolicizmus, a mi eszméinket átvéve, az irodalmi ügyek szolgálatára is mint egy ember áll fel, tömöríti erőit, minket túlszárnyalni törekvő célnak irányozza lelkesedését; nekünk sem lehet tétlenül állanunk, hanem Isten segedelmével tennünk, szétforgácsolódás helyett erőinket egyesítenünk [kell].” A tervezett társulat hittani, bölcsészettudományi, történelmi, a „gyakorlati lelkészet” kérdéseivel foglalkozó, valamint „vallásos erkölcsi népies irodalmi” szakosztállyal rendelkezett volna, és ezek mindegyike saját közlőnyt adott volna ki, amelyet a társulat tagjai a tagdíj fejében ingyen kaptak volna meg. Czelder azt is bejelentette, hogy az általa szerkesztett folyóiratokat, amelyek összesen mintegy ezer előfizetővel rendelkeztek, hajlandó lenne az alakítandó társulat tulajdonába adni. Végezetül felszólította a protestáns sajtótermékek szerkesztőit, hogy „lapjaik hasábjain e halaszthatatlan társulás vitatására tért adni szíveskedjenek. De hosszan ne vitatkozzunk, hanem Isten segedelmével cselekedjünk” – kérte.¹²

A felhívás nagy visszhangot váltott ki. A protestáns sajtó publicistái lelkes támogatásukról biztosították az ötletet, azonban a véleményformálók már ekkor sem voltak teljesen egységes állásponton a megvalósítás részleteit illetően. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői azt hangsúlyozták, hogy egy ilyen társaságnak feltétlenül vállalkoznia kell a népszerű vallásos sajtó felkarolására is.¹³ A pozsonyi evangélikus teológia egyik tanára, Masznyik Endre viszont komoly problémát látott a népies irodalom művelésének szándékában, méghozzá a protestáns felekezetek hívei között fennálló nyelvi és mentalitásbeli különbségek miatt: „Úgyde kétségtelen, hogy az evang[élikus] nép szellemi szükségleteit természetsszerűleg csak az evang[élikus] egyház saját népirodalmi társulata szolgálhatja – nyújtva annak evang[élikus] egyházi szellemet a maga nyelvén – tehát a tótnak tótul, a németnek németül, a magyarnak magyarul. Hasonlóképp[er] egészen sajátos egyházi szellem az, melyben a ref[ormátus] nép nevelkedett – s így annak szellemi gondozása sem lehet természetsszerűleg másnak, mint egy ref[ormátus] népirodalmi társulatnak hivatása. Általában a gyakorlati egyházi irodalmi ténykedés addig, míg a két prot[estáns] felekezet között az unió, mint elvi követelmény az élet valóságává nem lesz – leghelyesebb, ha az illető egyházak körén belül

¹⁰ FARKAS József, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. június 8., 732.

¹¹ SZÓTS Farkas, *Társulati tevékenység az egyházban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. december 12., 1575.

¹² CZELDER Márton, *Magyar protestáns irodalmi társulat = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1886. július–augusztus, 253–254.

¹³ SZERKESZTŐSÉG, *Különfélék = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. szeptember 12., 1182.

alakult társaságok, mint p[éldának] o[káért] nálunk a Luther Társaság szerepköre marad.”¹⁴

Masznyik véleményét osztotta az eperjesi evangélikus teológiai főiskola tanára, Mayer Endre, aki szerint a jövőbeni társulat nem foglalkozhat a népies irányú vallásos irodalommal, mert „a felekezeti jelleg s a különböző nemzetiségek a két protestáns egyházban elháríthatatlan akadályokat gördítenek az ily vállalat elé”. Szerinte a társulat csak a tudományos szakirodalom fellendítésére, valamint a képzett rétegeknek szánt ismeretterjesztés munkájára vállalkozhat: „Az összes művelteket akarnám ezen egylet érdekkörébe vonni s ez által az egyháztól idegenedő tagokat megnyerni, az érdeklődőket megtartani s az evangéliumi tudomány világosságát és igazságát a templomon kívül is feltüntetni”.¹⁵

Ez az álláspont annak fényében különösen érthető, hogy ekkor már – jelentős részben éppen Masznyik munkájának köszönhetően – működött a Luther Társaság, amely kifejezetten a „belső vallásos élet” fejlesztését, az evangélikus népirodalom felvirágoztatását tűzte ki célul. Az egyesület hosszas előkészítés után, 1886 októberében jött létre Budapesten, és azonnal megkezdte a „gyakorlati élettel kapcsolatos, a hitélet kielégítésére szükséges” irodalom kiadását.¹⁶ Hasonló célú országos református társaság viszont nem létezett.

A legbefolyásosabb protestáns közösség egyértelműen a tiszántúli református egyházkerület volt, amelyben a kétmillió református mintegy fele élt. A *Debreczeni Protestáns Lap* főszerkesztője, Csiky Lajos lelkész támogatásáról biztosította az irodalmi társaság ötletét, fontosnak tartotta az evangélikusokkal való együttműködést, illetve a világiak bevonását, ugyanakkor úgy vélte, hogy a szervezés munkáját a kezdeményezés jelentőségére tekintettel rá kellene bízni a hivatalos egyházi szervekre.¹⁷ Álláspontjához kollégája, Könyves Tóth Kálmán is csatlakozott, aki igen aggasztónak látta a helyzetet: „Egyházi lapjainkat csak a lelkészek olvassák, de még azokat sem járathatjuk mindegyiket; többnyire a helyi viszonyokat tárgyalják [...] Míg a kat[olikus] irodalmi társulatok olcsó füzetei nagy számmal láthatók még a protest[áns] hívek hajlékában is.” A fő problémát a tökehiányban látta, amit a „társulási szellem”, a vállalkozó kedv elégtelenségével magyarázott. Ezért sürgette a protestánsokat átfogó egyesület megalakítását, ami – a Szent István Társulat példáját követve – világiakat és lelkészeket is magában foglalna. Első lépésként a protestáns írók megszólítását

¹⁴ MASZNYIK Endre, *Protestáns irodalmi társulat I. = Evangélikus Egyház és Iskola*, 1886. szeptember 25., 318–319; MASZNYIK Endre, *Protestáns irodalmi társulat II. = Evangélikus Egyház és Iskola*, 1886. október 2., 325.

¹⁵ MAYER Endre, *A protestáns irodalmi társulat kérdéséhez = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886. október 24., 1348–1350.

¹⁶ KAYSER Szilárd, *A Luther-társaság története I.*, Bp., Fébé Ev. Diakonissza Anyaházi Nyomda, 1940, 3–4.

¹⁷ CSIKY Lajos, *Magyar protestáns irodalmi társulat és belmissziói egyletek = Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. szeptember 25., 335–336.

és az akció fővárosi megindítását szorgalmazta.¹⁸ A munkaterület kérdésében viszont a lap egy másik publicistája, Csiky Kálmán jogász köztes álláspontot foglalt el, hiszen a társaság fő feladatának a tudományos irodalom fellendítését szánta, de úgy találta, hogy amint az egyesület kellően megerősödik, a népsajtó támogatását is fel kellene vállalnia.¹⁹

A visszhang tehát összességében kedvezőnek bizonyult. Ezen felbuzdulva a kezdeményezők 1886 végén szervezkedni kezdtek, és háromtagú bizottságot alapítottak a jövőbeni Magyar Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság alapszabályának kidolgozására. 1886. december 28-án Budapesten, a Kálvin téren tartott bizalmas tanácskozáson Zsilinszky Mihály országgyűlési képviselő, evangélikus egyházmegyei felügyelő bemutatta tervét, amely alapvetően egy egyháztörténeti társaság alapítását javasolta. A tanácskozás során a résztvevők megállapodtak arról, hogy a munkakört kiterjesztik a teljes „teológiai irodalmi” életre. Leszögezték, hogy „a társulat tevékenységét és az iránta való érdeklődést a testvérfelekezetek együttes működésén kívül az egyházi testületek, intézetek és a hitsorsosok minél nagyobb bevonása és részvétele által vélik elérhetni. A közgyűléseket az érdeklődés fokozása céljából minden évben az ország más-más helyén szándékoznak megtartani.” A népirodalom fejlesztéséről viszont egyáltalán nem ejtettek szót lehetséges programpontként. Az értekezlet végül bizottságot küldött ki Zsilinszky, valamint Szász Károly dunamelléki református püspök és Ballagi Mór teológia-professzor részvételével a részletes tervet kidolgozására.²⁰

Az alapszabály alapelveit egyáltalán nem fogadta osztatlan egyetértés a szélesebb egyházi nyilvánosságban. A *Debreczeni Protestáns Lapok*ban rendkívül lelkes hangvételű cikkben üdvözölték a reformátusok és az evangélikusok összefogásának gondolatát.²¹ Erre reagálva viszont a tiszáninneni református egyházkerület orgánumban, a *Sárospataki Lapok*ban arról írtak, hogy a tervezett társaságból nem hagyhatják ki az unitáriusokat sem, hiszen ők is a protestánsok közé tartoznak.²² Ezek után a szervezők részéről Szóts Farkas szükségesnek látta, hogy tájékoztassa a nyilvánosságot – noha az előkészítő értekezlet korábban úgy döntött, hogy a közvéleményt csak a végleges tervek elkészülte után értesítik. Szóts egyértelműen leszögezte, hogy a tudományos kérdéseket érintő együttműködésben

¹⁸ KÖNYVES Tóth Kálmán, Serkenj föl, mit aluszol! = *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. október 9., 351–352.

¹⁹ CSIKY Kálmán, *Protestáns irodalmi társaság II.* = *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. november 13., 396.

²⁰ *Protestáns tudományos irodalmi társulat* = *Debreczeni Protestáns Lap*, 1887. január 1. 12; *A protestáns irodalmi társulat* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. január 9. 60; MASZNYIK Endre, *A Protestáns Irodalmi Társaság és Debrecen* = *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1889. január 5., 4.

²¹ BALOGH Ferenc, *A két egymást tartó kéz* = *Debreczeni Protestáns Lap*, 1887. január 8., 15.

²² NAGY Gusztáv, *Protestáns tudományos irodalmi társulat* = *Sárospataki Lapok*, 1887. január 17., 37–40.

örömmel számítanak az unitáriusok részvételére.²³ Ezt az álláspontot erősítette az a tényező is, hogy a szervezők tavasszal kiadták a hivatalos alapítási felhívást, amelyet mindhárom protestáns felekezet püspökei és világi vezetői aláírtak.²⁴

Úgy tűnhetett tehát, hogy az unitáriusok részvétele eldöntött kérdés, azonban az ügy egyes közösségekben komoly ellenérzéseket keltett. 1887 őszén például a tiszántúli református egyházkerülethez tartozó makói gyülekezet presbitériuma Csécsi Miklós lelkész indítványára úgy döntött, hogy megtagadja a tervezett társaság támogatását, mivel az alapítási felhívást az unitáriusok püspöke, Ferenc József is aláírta, az unitáriusok pedig „úgy a múltban, mint a jelenben s valószínűleg a jövőben is a magyarországi reformátusok legnagyobb ellenségei voltak és lesznek”.²⁵ A drasztikus megnyilvánulás háttérében az állt, hogy ekkoriban a környező településeken – főleg Mezőberényben és Battonyán – számos református, köztük sok tehető, befolyásos család is, átlépett az unitárius egyházba, ami nagy felháborodást keltett a reformátusok körében.²⁶

Protestáns népsajtó a gyakorlatban: a Téli Újság

Elképzelhető azonban, hogy Csécsi Miklós és a makói presbitérium döntésében egy másik szempont is szerepet játszhatott, méghozzá az, hogy a társaság kezdeményezői nem vették be a programba a vallásos népsajtó támogatását. Csécsi ugyanis még 1877-ben az egyik alapítója volt a *Téli Újság* című vallásos hetilapnak, amely kifejezetten arra vállalkozott, hogy a téli hónapokban, amikor a mezőgazdasági munkák szünetelése miatt a földművelők a legtöbb szabadidővel rendelkeztek, megfelelő olvasmányokkal lássa el a református gyülekezetek tagjait. A *Téli Újság* igyekezett alkalmazkodni az igényekhez: decembertől februárig hetente egyszer jelent meg, alacsony, kétkrajcáros áron kínálták, és többnyire rövid, közérthetően megfogalmazott, képekkel illusztrált szövegeket közölt.²⁷

Csécsi és békés-bánáti lelkésztársai 1882-ben lapjuk és egyéb hitbuzgalmi kiadványaik terjesztésére – egy országos mozgalom megalapozásának távlati tervével – létrehozták a Vallásos Iratokat Terjesztő Egylet nevű szerveződést. Egy korabeli sajtóbeszámoló szerint „Saját nyomda, nagyszámú ügynökség, központi hatalmas működés, valóságos magyar Tract Society,²⁸ a Szent István és [Szent]

²³ Szóts Farkas, *Protestáns irodalmi társulat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. január 23., 103.

²⁴ *Felhívás „Magyar Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság” alakítására = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. április 24., 514–517.

²⁵ *Gyászos jelenségek egyházunkban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. november 13., 1470.

²⁶ *Reformátusok és Unitáriusok = Fővárosi Lapok*, 1887. november 16., 2322.

²⁷ Csiky Lajos, *Egy jó vallásos néplap = Debreczeni Protestáns Lap*, 1884. december 25., 298.

²⁸ Utalás az 1799-ben alapított brit evangéliumi Religious Tract Societyre, amely jótékonyági munkája mellett vallásos sajtótermékek kiadására és terjesztésére vállalkozott.

László Társulat működése óriási sikerének megközelítése lebegett szemek előtt; hanem mindez csak álom maradt.” Az egyesület ugyan rövid idő alatt tekintélyes mennyiségű, harmincnégy darab kiadványt jelentetett meg, többségük azonban raktárakban hevert, mivel az egyházmegyén kívül nem sikerült megszervezni a terjesztést, hiába próbálkoztak ügynökség felállításával, illetve körárus alkalmazásával. A kudarcot a szervezők annak tulajdonították, hogy a református lelkészek többsége közömbösen figyelte törekvéseiket.²⁹ A kritikus véleményekre jó példa Eötvös Károly Lajos budapesti ügyvéd egyik cikke, aki ugyan rokonszenvvel követte Csécsi munkáját, de úgy látta, hogy a „magyaros szerkesztés” dacára a *Téli Újság* nem válhatott népszerűvé túlzottan didaktikus hangütése, illetve a bűnbánat jelentőségének túlhangsúlyozása miatt.³⁰

Csécsi és kollégái viszont legalább a *Debreczeni Protestáns Lap* rokonszenvét élvezhették, amely kiemelt célnak tartotta a vallásos népszerűség ügyét. A lap szerkesztője, Csíky Lajos például 1884 decemberében elment a debreceni tanítói testület gyűlésére, „hol a tanító urak figyelmébe ajánlván a vallásos néplapok s általában a valláserkölcsei irodalom terjesztését, buzgólkodását szép siker követte, amennyiben már több mint 220 gyermek hordatja és így több mint 220 családban olvassák Csécsi Miklós *Téli Újságját*”.³¹ 1885-ben egy szerző már azt is felvetette, hogy a hivatalos egyházi szervek vezetésével alapítsanak egy új református egyesületet, amely „részint sajtó útján – egyházas, hitbuzgó lelkesítő lapok s olvasmányok kiadásával, részint felolvasások tartásával, részint társadalmi tevékenység – ifjúsági társulatok, vasárnapot megszentelő szövetkezet, jótékonyági egyletek, vasárnapi iskolák stb. által munkálna a nép között”.³² Szintén sürgős feladatnak ítélték, hogy a lelkészek vezetésével minden gyülekezetben hozzanak létre olvasóegyesületeket, és „ezek könyvtárai főképp népszerű valláserkölcsei olvasmányokkal szereltessenek föl”.³³ Debrecenben tehát valóban fontosnak tartották a népszerűsítést, amelyben hatékony eszközt láttak a reformátusok hitbuzgalmi életének fellendítésére.

Konfliktusoktól a kompromisszumig: a társaság megalakulása

Időközben országsszerte folytatódott a Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság alakulásának előkészítése: 1887 végén a református egyház konventje felkérte a püspököket, hogy összesítsék a kerületükből érkező felajánlásokat, a testület vi-

²⁹ Vöröss Zsigmond, *A vallásos iratok érdekében = Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. szeptember 18., 329–330.

³⁰ Hasonló kritikát fogalmaztak meg a *Protestáns Népkönyvtár* című folyóirat kapcsán is, melynek cikkeit túlzottan emelkedett hangvételűnek és pietisztikusnak találták. *A Protestáns Népkönyvtár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887. március 27., 407.

³¹ *Belmissziói munka Debrecenben = Debreczeni Protestáns Lap*, 1885. január 31., 44.

³² FEKETE Gyula, *Az egy szükséges dolog = Debreczeni Protestáns Lap*, 1885. december 12., 441.

³³ KISS Lajos, „Mit cselekedjünk Atyámfiai, férfiak?” = *Debreczeni Protestáns Lap*, 1886. május 29., 189.

lági elnökét pedig megkérték, hogy segítse elő a társulat tényleges megalakulását.³⁴ A kimutatások szerint 1888 elejére már mintegy hétszáz fő jelezte előzetesen szándékát a belépésre, és a vállalkozás anyagi feltételei biztosítottak tűntek.³⁵

A tiszántúli református egyházkerület azonban továbbra is megosztott maradt az ügyben. A *Debreczeni Protestáns Lap* szerint a kerületből sokan nem akartak belépni a társaságba az unitáriusok jelenléte miatt, mások viszont úgy gondolták, hogy az unitáriusok maradhatnak, de erre való tekintettel, a felekezeti viták elkerülése érdekében jobb lenne, ha a társaság inkább csak az egyháztörténettel foglalkozna.³⁶ A vallásos népsajtó felkarolásának ügyében viszont a fővárosi véleményformálók engedékenyebbnek bizonyultak. Kenessey Béla például a társulat feladatának látta egy olyan írói nemzedék kinevelését, amely felvirágoztathatja a népirodalmat, és segítségükkel lehetővé válik a – főleg angolból fordított – külföldi eredetű munkák lecserélése: „Végül a népies irodalom megszűnik hemzsegni angol matrózoktól, tengerészkapitányoktól, rabszolga-kereskedőktől stb., és lesz a mi jó, egyszerű volt patriarchális viszonyainknak stb. felelevenítője, táplálója és magyar földből kinőtt hazai érdekek szolgálója.”³⁷ A szervezők részéről Szóts Farkas szintén úgy vélte, hogy a népirodalom támogatása összhangban van a kezdeményezők eredeti célkitűzéseivel, ezért biztosra vette, hogy be fog kerülni az alapszabályba.³⁸

Ilyen előzmények után került sor a társaság hivatalos alakuló ülésére 1888. április 16-án Budapesten, ahol a protestáns társadalom teljes egyházi és politikai elitje megjelent. A gyűlésen megvitatták az alapszabályokat, és Tisza Lajos gróf indítványára elhatározták, hogy a társaság az egyháztörténeti munkák mellett a nép használatára szánt valláserkölcsei olvasnivaló kiadására is vállalkozni fog. Ennek a tényezőnek a hangsúlyozására a társaság nevéből a tudományos jelzöt is törölték. Tisza Lajoshoz csatlakozva Szász Domokos erdélyi református püspök a népszerű kiadványok jelentőségét hangsúlyozta, és javaslatára a közgyűlés az egyházközségi könyvtárak fejlesztését is programjába vette. Ezeket a döntéseket a kortársak egyértelműen a debrecenieknek adott gesztusokként értékelték. Ezután azonban Vállyi János tiszántúli református főgondnok jelentkezett szólásra, és indítványt tett arra, hogy egyértelműen mondják ki az alapszabályban: a társaság csak a református és az evangélikus egyházak tagjait tömöríti. A javaslat komoly vitát váltott ki, olyannyira, hogy Tisza Kálmán miniszterelnök is szükségesnek

³⁴ *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887, 1887. november 19–26.*, 119.

³⁵ *Az Irodalmi Társaság tagjainak száma = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 1., 446.

³⁶ CsÍKY Lajos, *Néhány őszinte szó a Magyar Prot. Tudományos Irodalmi Társaság ügyében = Debreczeni Protestáns Lap*, 1888. január 21., 19–20.

³⁷ KENESSEY Béla, *A prot. tudományos irodalmi társaság megalakulásának küszöbén = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 8., 454.

³⁸ SZÓTS Farkas, *Az irodalmi társaság alakuló gyűléséhez! = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 15., 484.

látta felszólalni. Tisza kijelentette, hogy az unitáriusok kizárása ellentétes lenne a protestáns szellemisséggel, ezért ha az indítványt elfogadják, akkor ő nem kíván a társaság tagja lenni. A jelenlévők végül nagy többséggel úgy határoztak, hogy elvetik Vályi János indítványát, vagyis a társaság elfogadott alapszabályai rögzítették az unitáriusok részvételi jogát.³⁹

A döntés után Szóts Farkas a fővárosi reformátusok orgánumban örömmel üdvözölte az „egyetemes protestáns eszme” diadalát, és értetlenségét fejezte ki azért, amiért a debreceniek – annak ellenére, hogy a népirodalom felkarolására vonatkozó javaslatuk teljesült – nem hajlottak a kompromisszumra, és „rideg magatartást” tanúsítottak, „idétlen tüntetést” rendeztek dogmatikus álláspontjuk védelmére hivatkozva.⁴⁰ Szlávik Mátyás, az eperjesi evangélikus teológiai főiskola tanára szintén örömmel nyugtázta a népirodalom kérdésének programba emelését, hangsúlyozva, hogy nincs ok félelemre az unitáriusok jelenléte miatt, hiszen „a népirodalomban – főleg, ha az ahhoz értő kezekre bízatik – nincs helye a dogmatizmusnak, a szűkebb felekezeti hittani álláspontnak, hanem csak az építő népies vallásos erkölcsi termékeknek”.⁴¹ A közjáték nem törte meg az unitáriusok rokonszenvét sem: az egyház vezetősége augusztusban – egyes tagok óvatos ellenkezését leszerelve – úgy döntött, hogy a társaság támogatására szólítja fel a híveket, és az egyház mint testületpártoló tag, 500 forintos összeget fizetve belép a társaságba.⁴²

A tiszántúli egyházkerületben nem alakult ki egységes álláspont a hogyan tovább kérdésében. A *Debreczeni Protestáns Lap* szerkesztője például értékelte a népszerű sajtótermékek kiadásának programba emelését, és azt remélte, hogy az unitáriusok befogadásának dacára a társaság hittani szempontból kifogástalan kiadványokkal áll majd elő. A jövőre nézve pedig kijelentette: „E lap az immár megalakult Társaság ellen vehemens cikkekkel nem fog agitálni. Ha jó műveket ad ki a Társaság, azoknak érdemét szívesen el fogjuk ismerni, de ha egyházunk igazait látnók megtámadatni, bizony az ellen minden erőnkkel tiltakozni fogunk.”⁴³ A helyi véleményformálók jelentős része azonban nem volt ilyen derűlátó. A lap egyik névtelen szerzője például aggodalmát fejezte ki, hogy a társaság jövőendő népies kiadványai teológiai szempontból „a békesség szellemének cenzúrája” alá kerülnek, ezért nem építeni, hanem bomlasztani fogják a tömegek hitbuzgóságát.⁴⁴

³⁹ *A Protestáns Irodalmi Társaság alakuló gyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 22., 532–535.

⁴⁰ Szóts Farkas, *A protestáns irodalmi társaság megalakulása = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 22., 515.

⁴¹ Szlávik Mátyás, *Post festa = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. április 29., 552.

⁴² *Különfélék = Keresztény Magvető*, 1888, 294.

⁴³ Csiky Lajos, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása után = Debreczeni Protestáns Lap*, 1888. április 21., 134.

⁴⁴ *Néhány szó a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása után = Debreczeni Protestáns Lap*, 1888. május 12., 165.

A kérdés kiemelt súllyal szerepelt a tiszántúli egyházkerület éves közgyűlésén, ahol két határozati javaslat versengett egymással. Az egyik, Dégenfeld József gróf indítványa egyszerűen a társaság alakuló közgyűlésén született döntés tudomásul vételét ajánlotta. A másik, Balogh Ferenc főiskolai teológiai tanár által jegyzett szöveg viszont a következő pontokat tartalmazta: kinyilvánította, hogy az unitáriusokkal való társulati együttműködés elvi szempontból helytelen; kérte, hogy ezt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság vegye figyelembe; végül kijelentette, hogy az egyházkerület további magatartását ezen nyilatkozat eredményétől teszi függővé. A közgyűlésen végül hivatalosan nem is tárgyalták meg a kérdést, inkább informális megbeszélést rendeztek: „A közgyűlés tagjai a megelőző nap délutánján tartott zárt értekezleten vívták egymással a heves harcot, mely késő estig el-tartott. Azt mondják, ez az értekezlet rendkívül zajos s izgalmas jelenetekben bővelkedő volt.” Végül szoros szavazással, mindössze négyfős többséggel a második javaslat kapott többséget.⁴⁵

A következő hónapokban a szigorú református felekezeti álláspont hívei több alkalommal is kifejtették az unitáriusokat elítélő és a velük való összefogást me-reven elutasító véleményüket.⁴⁶ Az irodalmi társaság részéről azonban a debrece-ni határozatra nem született hivatalos válasz, ezért az egyházkerület december 2-én nyilatkozatban erősítette meg álláspontját. Az indoklás szerint a hitelvekhez való szigorú ragaszkodás miatt a református egyház nem működhet együtt egy más teológiai tanokat követő közösséggel a vallásos irodalom terén. Ugyanis „ma már nemcsak a templom és a szószék, hanem az irodalom is egyik hatályos esz-köze a hitelvek és hiteshmek terjesztésének, és éppen ezért is képtelenségnek tartjuk közös célra együttműködését két ellentétes iránynak és elvnek. E gyászos kísérlet jót, üdvöst és hiterősítő műveket nem hozhat létre egyik félre nézve sem.”⁴⁷

Erre a fejleményre reagálva a protestáns sajtóban megerősödtek a kompromisz-szum megkötését sürgető hangok. A *Sárospataki Lapok*ban azt remélték, hogy a debrecenieket kiengesztelné, ha a társaság vállalja, hogy kiadványaiban tartóz-kodni fog a dogmatikai kérdések tárgyalásától. A népirodalom kérdésében viszont úgy látták, hogy nincs szükség alapszabály-módosításra, hiszen szerintük itt a „közös ellenséggel”, azaz a katolicizmussal szembeni védekezés elsőrendű közös érdeket jelent mindhárom protestáns felekezet számára.⁴⁸ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője úgy vélte, a viszály fő oka tulajdonképpen az volt, hogy

⁴⁵ *A tiszántúli evang. ref. egyházkerület közgyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. május 6., 599–600.

⁴⁶ A békésbánati református egyházmegye gondnoka, Ráday Gedeon gróf például az egyház-megye közgyűlésén ítélte el az unitáriusokat, Czelder Márton református lelkész pedig nyílt levélben tette ugyanezt. GARZÓ Gyula, *A békésbánati ev. ref. egyházmegye közgyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. június 10., 758–759; CZELDER Márton, *Az unitárius egyházzól = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. október 28., 1383.

⁴⁷ *Nyilatkozat a Protestáns Irodalmi Társaság ügyében = Debreczeni Protestáns Lap*, 1888. december 8., 415–416.

⁴⁸ *A tizenkettedik órában = Sárospataki Lapok*, 1888. december 10., 900–901.

a társaság iránt a feladatok túlzottan általános meghatározása miatt sokan viselkedtek bizalmatlansággal, illetve hogy a népi irodalom terén nehéz feladat lenne az együttműködés a felekezetek között. Amellett érvelt, hogy a társaságnak elsősorban a református hívek megszólítására alkalmas népiratokat kell kiadnia, hiszen: 1, a reformátusok közössége szinte kizárólag magyar anyanyelvű, 2, a társaságba jelentkezett mintegy ezer fő közül körülbelül kilencszáz református, 3, a népirodalom felvirágoztatására a másik két felekezetnek már van saját szervezete: az evangélikusoknak a Luther Társaság, az unitáriusoknak pedig a Dávid Ferenc Egyesület.⁴⁹ Ez a két szervezet pedig biztosan nem fogja feladni a munkát, sőt, a Protestáns Irodalmi Társaság létrejötte óta már mindkettő sokat erősödött. A cikk szerzője ezért a következő megoldási javaslatot vázolta fel: „Ágostai ev[angélikus] és unitárius testvéreinket közgyűlési határozatban kell biztosítani a felől, hogy az Irodalmi Társaság a maga népies kiadványaival sem a Luther Társaság, sem a Dávid F[erenc] egylet hivatáskörébe nem vág, hanem a református egyház és nép szükségletét fogja szem előtt tartani.”⁵⁰

Ez a felvetés azonban ahelyett, hogy megnyugtatta volna a kedélyeket, inkább új feszültségeket keltett. A korábban már említett Masznyik Endre pozsonyi evangélikus teológiai tanár ugyanis az idézett cikkekre hivatkozva úgy vélte, a bonyolult eseménysort valójában az magyarázza, hogy a reformátusok a szerveződést kezdettől fogva a saját felekezeti érdekeik szolgálatába kívánták állítani. Első lépésként beemeltették a népirodalom művelését a programba, majd ezután – a szervezetben elért, állítólagos kilencven százalékos többségükre hivatkozva – igényt formáltak arra, hogy a társaság kizárólag csak a református hívek számára adjon ki népies iratokat. Ő határozottan tiltakozott ez ellen, és úgy vélte, hogy a társaságnak a közös protestáns érdekeket kell szolgálnia az egyháztörténet művelésével, a reformátusoknak pedig saját, felekezeti alapon álló egyesületet kell alapítaniuk a népies irodalom fejlesztésére.⁵¹ Masznyik a társaság közgyűlése elé hivatalos javaslatot is beterjesztett, miszerint a népies irodalom ügyét, mint amely a felekezetek sajátos belügye, a társulat pusztán azzal mozdítja elő, hogy a felekezetek népies irodalmi vállalatait évenkénti segélyben részesíti.⁵²

Az egyesület közgyűlése 1888. december 18-án ült össze. Ezt megelőzően ugyanakkor döntő változás történt: Ferenc József unitárius püspök nyílt levélben tudatta, hogy kilép a szervezetből. Indoklása szerint szomorúan tapasztalta, hogy „a debreceniek és elvtársaik készebbek saját egyházukban szakadást idézni elő, minthogy az unitáriusokkal együtt szolgálják az irodalmat, terjesszék a magyar

⁴⁹ Ez a szervezet 1885 óta működött. ZOVÁNYI 2004, i. m. 335.

⁵⁰ SÓVÁRADI G., *Falusi gondolatok a prot. irodalmi társaság felől = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1888. december 2., 1539–1542.

⁵¹ MASZNYIK Endre, *A Protestáns Irodalmi Társaság és Debrecen IV. = Evangélikus Egyház és Iskola*, 1889. január 19., 21–22.

⁵² *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság = Evangélikus Egyház és Iskola*, 1888. december 15., 415–416.

nemzeti és vallásos műveltséget s ápolják az erkölcsi életet.” Erre semmiképpen sem kívánt okot szolgáltatni, ezért hozta meg döntését.⁵³

A közgyűlés hivatalosan nem foglalkozott a kérdéssel – noha a sajtó szerint a küldöttek egymás között erősen izgatott hangnemben tárgyaltak a fejleményről. A fórumon csak Masznyik Endre felszólalása keltett nagyobb figyelmet, aki benyújtotta már ismertetett javaslatát – ezt azonban hivatalosan még csak napirendre sem vették. A közgyűlés Tisza Lajos gróf indítványát fogadta el, amely a jelenlevők csekély számára való hivatkozással a következő közgyűlésre halasztotta a tisztségviselők megválasztását. Amikor Masznyik szemrehányásokat fogalmazott meg emiatt, Kun Bertalan tiszáninneri református püspök kijelentette, a halasztás a társaság érdekét szolgálja, hiszen „az az egyenetlenség, mely az alakulásra nézve támadt a prot[estáns] egyház kebelében, igen sok tagot tartott vissza azok közül, kik aláírták magukat, mert azt várják, hogy ez az egyenetlenség kedvezően kiegyenlítessék. Ez pedig oly fontos momentum, melyért várakozni méltó.”⁵⁴

A kompromisszum végül a társaság végrehajtó-bizottságának 1889. március 3-án tartott ülésén született meg, ahol „mindkét fél határozottan kijelentette, hogy elvi álláspontjáról le nem térhet, de gyakorlatilag és tényleg az elvi álláspont sérelme nélkül a legszélsőbb eredményekre hajlandó”. Hosszas megbeszélések után végül megállapodtak abban, hogy tudomásul veszik Ferenc József kilépését, továbbá – a tiszántúliak támogatásának biztosítása érdekében – elhatározták, hogy a tisztkar, a választmány és a bizottságok tagjainak megválasztásánál „a tiszántúli egyházkerület álláspontja tényleg érvényesüljön”.⁵⁵ Az unitáriusok részvételét lehetővé tevő alapszabályt nem módosították hivatalosan, azonban az érintettek nagy többsége az átélt támadások és viták hatására önként kilépett a szervezetből, az egyház pedig pártoló tagságát is visszavonta.⁵⁶

Összegzés

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alakulásának viharos története a kortársak érdeklődését elsősorban a komoly botrányt kiváltó unitárius-kérdés miatt keltette fel, amely jól értelmezhető volt a liberális–antiliberalis tengelyen. Ez annál is inkább érthető, mert a protestáns egyházak közötti uniós törekvések éppen ebben az időszakban vettek újra lendületet, és a társaság megalakulása még

⁵³ *Az unitáriusok visszavonulása = Budapesti Hírlap*, 1888. december 18., 6.

⁵⁴ *A Protestáns Irodalmi Társaság közgyűlése = Budapesti Hírlap*, 1888. december 19., 2–3.

⁵⁵ *A protestáns irodalmi társaság végrehajtó bizottsága = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. március 10., 315.

⁵⁶ *Az unitárius vallásközönség egyh. főtanácsának évi rendes gyűlése = Keresztény Magvető*, 1889, 320.

a viharos körülmények ellenére is eredményt jelentett a felekezeti közötti együttműködés híveinek.⁵⁷

A sajtótörténeti vonatkozások vizsgálata azonban megmutatja, hogy a kérdés a valóságban jóval összetettebb volt, hiszen a tiszántúli reformátusok magatartását egyéb tényezők mellett a népsajtó kérdése is befolyásolta. Álláspontjuk igencsak ellentmondásos volt: szerették volna élvezni az általános protestáns összefogás előnyeit, másrészt viszont a népsajtó kérdésében kifejezetten saját felekezeti érdekeik szolgálatát állították előtérbe. Ez a kettősség tulajdonképpen kifejezte a korszellemet, amelyet egyszerre határozott meg az összefogást hirdető liberális kultúrprotestantizmus hagyományainak továbbélése, illetve a második felekezeti képződési korszak jellegzetességei, a felekezeti identitás újrafelfedezése és megerősítése.

Mindemellett ugyanilyen jelentős lehetett az események alakulásában az a tényező is, hogy az 1880-as évekre a protestáns közvélemény egyre inkább tudatára ébredt a sajtó jelentőségének, ezért a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása előtt felfokozott várakozások jelentkeztek. Ezek egyaránt kielézték az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok közötti, valamint az egyes felekezeteken belüli ellentéteket, és a népsajtó ügyét – amelynek a tiszántúli református egyházkerületben komoly előzményei voltak – egyfajta identitáskérdéssé emelték. Ennek magyarázatát pedig abban láthatjuk, hogy a különböző táborokhoz tartozó véleményformálók egyaránt elfogadták azt az alapelvet, miszerint: „A népies irodalom, a tudományostól eltérőleg, a felekezeti életben gyökeredzik s közvetlenül annak érdekeit van hivatva szolgálni.” Úgy látták, hogy „a nép” még egyfajta szellemi kiskorúság állapotában él, ezért vele szemben „pedagógiai szempontból” kifejezetten indokolt a „külső tekintély” érvényesítése, amiből az következik, hogy „a néphez, hacsak fejét és szívét első hozzáintézett szavunkkal meg nem akarjuk zavarni, sőt, ha annak gyenge hitű elemeit egyenesen meg nem akarjuk botránkoztatni (pedig: jaj! a botránkoztatónak) – legalább kezdetben a maga specifikus felekezeti szellemében kell fordulnunk.”⁵⁸

⁵⁷ Szász Lajos, *A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában = Egyháztörténeti Szemle*, 18(2017), 4, 17. Az uniós törekvések előtörténetéhez ld. BÁRÁNY, Zsófia, *Catholic and Protestant Union-Plans in the Kingdom of Hungary between 1817 and 1841. The Golden Age of „Public Opinion” and the Memory of the Reformation in Veszprém County = Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, ed. Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros, Gábor Vaderna, Bp., Reciti, 2019, 251–268.

⁵⁸ MASZNYIK 1889, i. m. 19–20.

Klestenitz, Tibor

The establishment of the Hungarian Protestant Literary Society and the issue of the religious popular press

The Hungarian Protestant Literary Society was established in 1888 for the cultivation of scientific literature and the dissemination of popular religious literature. The controversy that broke out during its organization is well known in Protestant church history: the representatives of the Tiszántúl Reformed church district demanded the exclusion of the Unitarian denomination, which they did not want to recognize as Protestant citing credit considerations. The study examines another factor: the context in which the issue of religious folk literature and the popular press appeared in the debates preceding and accompanying the foundation of the society.

The study shows that the behaviour of the members of the Tiszántúl church district was also influenced by the question of the popular press. By the 1880s, the Protestant public had become more and more aware of the importance of the press, so there were heightened expectations before the establishment of the society. These both sharpened the antagonisms between evangelicals, reformed and unitarians, as well as within the individual denominations and raised the issue of the popular press – which had serious antecedents in the Reformed church district of Tiszántúl – into a kind of identity issue.

Keywords: sectarianism, Hungarian Protestant Literary Society, Unitarian Church, religious popular press.